

**Релігія як чинник формування традицій соціального виховання
в епоху античності: Стародавня Греція**

*Роботу виконано на кафедрі
соціальної педагогіки ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті розкрито вплив релігійного чинника на формування і розвиток характерологічних особливостей виховних традицій Стародавньої Греції. Основна увага акцентується на взаємозв'язку релігійних вірувань греків та виникненні і розвитку специфічних форм і методів соціального виховання жіночої та чоловічої молоді, а також виховних функціях таких суспільних інститутів як релігійні храми та диктеріони (публічні будинки).

Ключові слова: релігійний чинник, язичницькі вірування, олімпійські боги, гетери, диктеріони, храмова проституція.

Мартіросян Л.А. Религия как фактор формирования традиций социального воспитания в эпоху античности: Древняя Греция. Стаття раскрывает особенности влияния религиозного фактора на формирование характерных особенностей воспитательных традиций Древней Греции. Основное внимание акцентируется на взаимосвязи религиозных верований греков и возникновении специфических форм и методов социального воспитания женской и мужской молодежи. А также воспитательных функциях таких социальных институтов как религиозные храмы и диктерионы (публичные дома).

Ключевые слова: религиозный фактор, языческие верования, олимпийские боги, гетеры, диктерионы, храмовая проституция.

Martirosian L. Religion as a factor of forming the social education in the

antique epoch: Ancient Greece

The author reveals the influence of religious factors on the formation and development of characteristic peculiarities of educative traditions Ancient Greece. A special attention is paid to the correlation of Greece religion and development of special forms and methods of women and men social education and to the educative functions of such social institutions as temples and dicterions (public houses).

Key words: religious factors, olympic gods, dicterions, temple prostitution.

Постановка наукової проблеми та її значення. В історії людства релігія та релігійні інститути завжди відігравали важливу роль у вихованні та соціалізації молоді. Сьогодні, коли відбувається активна глобалізація культури та розмивання впливу державних інститутів на ці процеси, церква починає відігравати у них все помітнішу роль. Через неї відбувається трансляція традицій, моралі, культури і, зрештою, національної приналежності. У сучасному суспільстві стає неможливо прогнозувати розвиток основних соціальних процесів без врахування їх релігійного чинника. Він є визначальним у формуванні соціальних установок та духовних основ як суспільства в цілому, так і окремої особистості.

Релігійний чинник – це термін, який визначає вплив релігії, як соціального інституту на інші, нерелігійні сторони життя суспільства. Обсяг і ступінь функціонального впливу релігії на соціум, людину, визначають рівень її престижу, вказують її соціальну значимість, місце в суспільстві. Наявний історичний досвід людства?, свідчить про вагомість релігійного чинника і у розвитку його виховних традицій, що сьогодні надзвичайно актуалізує цей напрямок наукових досліджень. Разом з тим, більшість існуючих наукових розвідок у сфері педагогіки з проблеми взаємозв'язку виховання і релігії зосереджені на традиціях християнського виховання та можливостях його застосування у процесі соціалізації сучасної молоді. Ґрунтовні дослідження цієї проблеми здійснюють багато вітчизняних науковців: Вишневський О.І., Васянович Г.П., Онищенко В.Д., Вачевський М.В., Мадзігон В.М., Примаченко Н.М., Євтух, М.Б., Черкащина Т.В., Кекош О.М.,

Огірко О., Примаченко Н.М., Тхоржевська Т.Д. та ін.

Враховуючи той факт, що Україна держава багатоконфесійна (діють понад 70 різних конфесій) і кількість нетрадиційних та неорелігійних організацій продовжує зростати (корейська методистська церква, науково-релігійна конфесія «Діанетика, Фонд Лафает Рона Хаббарда», релігійні громади Міжнародного Товариства Свідомості Крішни, буддистів, РУН-Віри, бахаїстів, рерихівців, „сатанистів”, та ін.), постає потреба у вивченні механізмів та особливостей їх впливу на виховання молоді. Особливий інтерес у цьому плані представляє вивчення історичного досвіду взаємодії релігії і виховання. Важливість його об’єктивного осмислення та актуальність проблеми для сучасної науки і суспільства, зумовили вибір теми дослідження.

Мета статті – здійснити аналіз впливу релігійних вірувань стародавніх греків на формування традицій соціального виховання та особливостей їх прояву у соціокультурному житті Стародавньої Греції.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Функції релігії, її роль і місце в тому чи іншому суспільстві історично і соціально обумовлені. У Стародавній Греції релігія також була невід’ємним компонентом соціальної системи. Вона сформувалась ще в епоху архаїки і отримала назву олімпійської релігії.

За уявленнями греків місцезнаходженням богів була гора Олімп в Північній Греції. Пантеон олімпійських богів включав дванадцять головних богів та їх дітей. Початком всього був Хаос, який породив першу божественну пару: Землю – Гею і небо – Уран. Один з їхніх синів – титанів, Крон, шляхом обману захопив владу і породив беззаконня і злочин. Щоб діти, яких він народжував у шлюбі з Реєю, не вчинили з ним так само, він ковтав їх лише тільки вони народжувались. Останнього сина Зевса мати сховала в печері на острові Крит, який, ставши дорослим переїг батька і повернув на землю мир, справедливість і закон. Зевс, поділивши з братами і сестрами владу над світом, оселився на Олімпі. Один його

брат, Посейдон, став володарем морів, інший – Аїд – підземного царства. Сестра Гера стала його дружиною і опікувалась шлюбом і сімєю. До олімпійських богів належали діти Зевса: Арес – бог війни, Гефест – покровитель ковальського мистецтва і Аполлон – бог сонячного світла, покровитель муз – богинь мистецтв, Артеміда – непорочна богиня-діва полювання і живої природи, Афіна – покровителька ремесел. До олімпійських богів зараховували богиню краси і кохання Афродіту, яка народилась із морської піни біля берегів острова Крит і вісника богів Гермеса, а також фракійського походження Діоніса і богиню родючості Деметру. Греки вважали богів безсмертними, але не всемогутніми, оскільки у них, як і в людей, є Доля яку виплітають три богині-сестри – мойри [8].

Уявлення греків про богів відобразились в їх розумінні ідеалу людини – красивої, фізично досконалої, гармонійно розвинутої особистості. На ментальному рівні цей ідеал був реалізований у культурі героїв – нащадків богів і людей (Геракл – син Зевса і Алкени, Персей – син Зевса і Датаї, Ахілл – син царя Пелея і богині Фетиди та ін.)

На соціальному рівні свій ідеал гармонійної особистості греки намагались зреалізувати через систему соціального виховання, у якій релігійний чинник став домінуючим у визначенні її змісту, форм і методів. Окрім загального впливу на весь зміст виховання через літературу, мистецтво, поезію, тощо, саме язичницькі вірування греків детермінували виникнення специфічних форм і методів виховання жіночої та чоловічої молоді, зокрема методу опікунства або наставництва для хлопчиків та шкіл гетер, як форми виховання для дівчаток. Поширення цих педагогічних традицій мало вагомий негативний наслідок для життя всього античного суспільства, спричинивши розвиток його моральної кризи, і врешті решт його занепаду і розпаду. Розглянемо їх детальніше.

В Афінах з семирічного віку для хлопчиків сімейне виховання доповнювалось шкільним і громадським. Ці види виховання для хлопчиків, порівняно з сімейним, були основними. Громадське виховання хлопчиків, як і у Спарті, передбачало

наявність дорослого опікуна, що призвело до поширення в афінському суспільстві такого явища як педерастії і чоловічої проституції.

Німецький дослідник І. Блох у своїй відомій книзі „Історія проституції” визначаючи причини його виникнення вказує на релігійний чинник. Він стверджує, що антична любов до хлопчиків базувалась на стародавніх релігійних віруваннях в те, що при статевих стосунках душа, розум, характер коханця переносяться на хлопчика і таким чином із чисто чуттєвого акту виникає духовна взаємодія більш індивідуального характеру, ніж гетеросексуальна любов. Більш того, завдяки своєму педагогічному характеру, любов до хлопчиків піднялась вище ніж любов між чоловіком і жінкою [1, с. 56]

Солон описує педерастію як невинну радість юності. В епоху розквіту Еллади такі видатні грецькі мужі, як Есхіл, Софокл, Сократ, і Платон, були педерастами. Характер цих відносин дуже своєрідний: греки вважали, що якості чоловіка, його геройство шляхом кохання передаються хлопчикові. „Тому суспільство розглядає як бажані такі стосунки, а держава вимагає, щоб видатні мужі любили хлопчиків; тому хлопчики пропонують себе героям. Для хлопчика вважалось ганьбою не знайти собі покровителя, і вважалось за честь – яку на Криті святкували публічно і в сім’ї, - якщо хлопчик знаходив таке покровительство” [1, с. 57].

Таким чином опікунство перетворилось у вагомий метод соціального виховання. Обумовлений релігійним чинником, він активно поширювався завдяки відкритому громадському способу життя, що вели чоловіки. Л.Модзолевський пише: „Такі стосунки, могли виникнути лише на ґрунті такого широкого суспільного життя, яке було у Греції, де чоловік більше проводив часу в палестрі і на міській площі, ніж в сімейній сфері, з її нерозлучним атрибутом – жінкою” [9, с. 67]. Автор також вважає, що другою причиною поширення цього явища, було притаманне грекам відчуття краси. „Любов до гармонії і краси, що виражалась у гімнастиці призвела греків до виникнення опікунства, яке, як і в Спарті, розглядалось, як один з важливих методів виховання юнацтва” [9, с. 68].

Таку ж думку висловлює і Блох: „Любов до краси чоловічих форм вироблялась у гімназіях і в інших громадських містах, де знаходилась оголена молодь і де вона спільно займалась тілесними вправами. Під час великих свят і в театрі також випадала нагода любоватись чоловічою красою і силою” [1, с. 55]

Таким чином визнання опікунства, як методу виховання, на рівні держави і суспільства перетворило його в основний соціальний метод виховання хлопчиків: „Натхненний любов'ю був по відношенню до свого улюбленця він був йому і другом, і учителем, і батьком, у всьому служив йому постійним прикладом, спостерігав за ним в гімнасії, наставляв його у всіх тонкощах і вимогах громадського життя, був його представником на народних зборах, у кожній боротьбі був на його стороні, стимулював його до хоробрості, йшов попереду нього в битві і якщо було необхідно гинув за нього. Улюбленець, зі своєї сторони, також був пов'язаний із своїм покровителем самими тісними узами любові та щирості” [9, с. 65].

Отже опікунство у Стародавній Греції виступає як важлива політико-педагогічна традиція виховання чоловічої молоді. Педагогічна цінність цього методу виховання у грецькому суспільстві зберігається до V століття до н.е., до початку персидських війн. З цього часу його педагогічний характер поступово втрачається. І. Блох робить наступне припущення: „З ослабленням стосунків між юнаками і дорослими чоловіками в еллінську епоху – можливо у зв'язку з тим, що у ту пору на сцену виступили гетери – індивідуальний, духовний і соціальний моменти в гомосексуальному коханні все більше і більше відходили на другий план, поступаючись місцем чисто фізичному захопленню. Римляни перейняли від греків уже лише цю сторону кохання до хлопчиків” [1, с. 56].

Важливу роль відігравав релігійний чинник і у виникненні специфічних форм і методів соціального виховання жінок. Їх у грецькому суспільстві виділялось декілька категорій: вільні-громадянки, наложниці (зазвичай рабині) і гетери (куди можна зарахувати жінок – куртизанок усіх розрядів, у тому числі танцівниць і

аулетрид). Відношення вільного чоловіка-громадянина Еллади до жінки повністю характеризує вислів Демосфена: „Нам дані гетери для задоволення, наложниці для повсякденних нужд, дружини, щоб давати нам законних дітей і вести господарство” [2, с. 111].

Традиційно, у вітчизняній науковій літературі склалася думка, що афінських дівчаток готували лише до сімейного життя. Їх навчання було досить обмеженим і замкнутим, а життя, здебільшого, зосереджувалось в окремих частинах житлових приміщень (гінекеях). На вулицях Афін жінки зустрічались рідко. Афінянка була підкорена родині і не вважалася соціально самоцінною. “Дружина афінського громадянина всього лише „ойкурема” (з грец. означає предмет) створена для домашнього господарства; лише перша серед служанок. Єдина її турбота – народжувати дітей своєму чоловікові і виховувати своїх синів до семирічного віку, коли їх від неї забирають. Дочок вона залишає при собі, привчаючи їх до сумного життя в гінекеї” [1, с. 112; 2].

Отже, спосіб виховання вільної громадянки - майбутньої дружини і матері - підготовка до сімейного життя. Питання ж виховання гетер, які складали досить значний прошарок жіночого населення у підручниках і посібниках з історії педагогіки залишається нерозглянутим, що не дає можливості у цілісному вигляді уявити систему виховання жінок у Стародавній Греції.

З грецької "ἑταίρα" перекладається як подруга, супутниця. Hetaira – це жінка, яка отримала різносторонню освіту, яка чудово розуміється в музиці, поезії, філософії, літературі і мистецтві, яка вміє підтримати цікаву бесіду на будь-яку тему. Завдання гетер полягало у тому, щоб розважити чоловіків інтелектуально – від інтимної близькості гетера могла відмовитися, якщо чоловік їй не подобався. В Афінах існувала спеціальна дошка - Керамік, на якій чоловіки писали пропозиції гетерам. Якщо пропозиція приймалась, гетера підписувала під нею час побачення. Лише гетери супроводжували чоловіків на симпозіумах, могли брати участь у бесідах, тому рівень їхньої освіти повинен був відповідати найвищому рівню,

якого могли досягнути чоловіки [8].

Звичайно, такий високий рівень освіти можна було отримати лише у процесі спеціально організованого, цілеспрямованого навчання і виховання, тобто у школі. Такі школи виникали на основі релігійних общин або при храмах. Культове товариство на той час представляло собою природну форму будь якого виховного закладу. Стародавні філософські школи, перші медичні школи були також релігійними общинами, проте туди не входили жерці бога Асклепія [2, с. 73]. Існували і жіночі релігійні товариства, до яких можна віднести і перші музичні школи, що виникли на о. Лесбос [1, с. 81]

Найвідомішою у Греції, була школа гетер, яку створила поетеса Сафо близько 600 року до н.е. в Мітелені на о. Лесбос. Тут, як і в інших еолійських областях, соціальне становище жінки відрізнялось від афінського: шлюб давав можливість жінці вступити у суспільство на рівних правах з чоловіком. Це обумовило необхідність освіти жінок [2, с.74]. Школа носила характер релігійної общини – культового фіасу Афродіти. Проте Сафо не була жрицею богині і не всі дівчата, що були у школі ставали гетерами. Так само як лікарі навчали послідовників бога Асклепія мистецтву лікування, так і Сафо, навчала мітиленських дівчат мистецтву жити і умінню бути жінками [2, с.73].

Школа гетер отримала назву „Будинок муз”. Там навчались не лише дівчата, які виявили бажання стати гетерами, а й знатні дівчата, які готувались до заміжжя. У школі Сафо навчала своїх учениць мистецтву, поезії, музиці, танцям, і премудростям кохання. Одностатеве кохання між жінками вважалось такою ж нормою у соціокультурній традиції того часу, як і одностатеве кохання чоловіків, ніхто не засуджував спартанських ефебів чи Сократа за його стосунки з учнями. За свідченнями Плутарха („Лікурґ”, гл.18) одностатева любов (трибадія) до такої міри визнавалась суспільством, що навіть і порядні жінки кохали юначок. Лукіан у п'ятій бесіді гетер свідчить, що найбільш поширеним цей звичай, поряд і Спартою, був на о. Лесбос [1. с.56].

У школу Сафо приїздили дівчата із всього Середземномор'я. Вони слухали вчення відомої поетеси про красу, чуттєвість і кохання. Для улюблених учениць Сафо ставала близькою подругою, оспівуючи їх у своїх віршах, а імена Аттіси, Мегари, Геріни, і Темади до цього часу живуть у рядках її поезії. Через декілька років, отримавши освіту у знаменитій школі гетер, дівчата ставали найбажанішими нареченими і дружинами багатих громадян не лише Греції але і Риму [8; 2].

Сказане, дає підстави стверджувати, що виховання жінок у різних територіальних частинах Стародавньої Греції мало свої особливості. В загальному можна вважати, що навіть підготовка до сімейного життя була цілеспрямованою і передбачала не лише засвоєння певного рівня знань, а й здійснення естетичного, релігійного, статевого і сексуального виховання жінок.

У інших частинах Стародавньої Греції школи гетер виникали при храмах Афродіти. Як вважали греки, храми – це місця проживання богів на землі. Вони з'явилися в архаїчну епоху, тоді ж оформляються обряди і ритуали, з'являються жерці, які очолюють релігійні церемонії і наглядають за храмовим майном. Жерцем міг стати будь-який вільний громадянин (як чоловік так і жінка), якого обрав народ і який користувався в його очах авторитетом і який не мав фізичних недоліків. Як правило це були представники аристократичних сімей [8]. Роль жриць при храмах Афродіти часто виконували гетери. Вони ж брали участь у святах, що влаштовувались на честь богині.

Храми стали не лише осередками здійснення релігійного культу, а й місцями, де виникли школи для гетер. Особливості функціонування цих шкіл детермінувалися релігійними віруваннями: боги язичників кипіли цілком земними пристрастями, тому жерці і жриці служили їм не лише виконуючи обряди, а й своїм тілом. Самі ж храми були місцем сексуальної просвіти і статевого виховання молоді. Туди батьки посилали свої дочок, щоб їх грамотно позбавили невинності і навчили всім премудростям плотського кохання. Жерці самі часто здійснювали

ритуальну дефлорацію [8]. Храмова проституція, якою головним чином займалися жриці, була оточена ореолом святості. Прибутки від проституції збільшували багатства в «будинку Богів».

Не зважаючи на негативну оцінку проституції, як соціального явища, саме у вихованні дівчаток, які у майбутньому ставали гетерами, у певній мірі реалізовувався афінський ідеал гармонійної особистості. Соціальний статус гетер був високий і вони відігравали визначну роль у суспільному, культурному, політичному житті Стародавньої Греції. В античну історію ввійшли багато імен визначних гетер, таких як Белістиха — подруга єгипетського фараона Птолемея II, Археанасса - подруга Платона, Компаста і Таїс – подруги Олександра Македонського, Аспазія – друга дружина афінського правителя Перикла, легендарна гетера Фріна, муза і натхненниця багатьох великих поетів, скульпторів, художників [8].

Окрім статевого і сексуального виховання дівчатка, що приходили у храми з семи років, отримували різносторонню освіту. Зміст навчання гетер включав граматику, літературу, арифметику, музику, танці, геометрію, астрономію, ораторське мистецтво і діалектику. Особливий акцент робився на вмінні догляду за обличчям і тілом.

Мистецтво краси вимагало чималого уміння, і тривалого навчання. Адже правила хорошого тону дозволяли заміжнім жінкам лише масаж, догляд за волоссям і ароматизовані протирання. Спосіб життя гетер, вимагав міцного фізичного і духовного здоров'я, загартування і краси тіла. Відомо, що гетера Астазія (друга дружина Перикла) написала „Трактат про збереження краси” у двох частинах, в якому було описано багато рецептів масок для обличчя і волосся, засобів для омолодження і способів догляду за тілом. Цей трактат був популярним не лише серед гетер, а й серед знатних афінянок, які потай туди заглядали [2; 8].

Таким чином, релігійні традиції греків обумовили наявність соціально-

релігійного напрямку виховання дівчаток (гетер) і стали причиною виникнення серйозної соціальної проблеми – проституції, як чоловічої так і жіночої. І Блох пише: „Якщо прийняти до уваги всезагальне розповсюдження педерастії і в епоху класичної давнини та її публічність, стає зрозумілим, що і чоловіча проституція користувалась тоді такими ж правами як і жіноча, і досягла таких масштабів, про які сьогодні, не можна скласти собі уявлення”[1, 56].

Дослідники вважають, що особливим інститутом проституція стала при Солоні, який купив азіатських рабинь і оселив їх в «дектиріонах», розташованих поблизу храму Венери. Диктеріони вважались настільки необхідними, що були визнані недоторканими притулками: під їх дахом одружений чоловік не міг бути звинувачений у подружній зраді, батько не мав права шукати там своїх синів, кредитор – боржника. Диктеріони як заклади суспільно корисні, що відповідають потребам чужинців і молодих людей, приносили полісу чималий дохід і знаходились під заступництвом закону [7, с. 58-59]. Знаменита грецька гетера Аспазія в Афінах відкрила школу риторики, а насправді перший в історії Стародавньої Греції куртизанський салон, який відвідували філософи, політики, лікарі та ін.

Публічні будинки стали настільки важливими інституціями суспільного життя стародавніх греків, що були невід’ємним структурним елементом системи соціального виховання. Їх відвідування молодими людьми свідчило про завершення естетичного виховання.

Висновок. Здійснений аналіз впливу релігійних вірувань стародавніх греків на розвиток традицій соціального виховання дозволяє зробити наступні висновки:

1. Релігія стародавніх греків була визначальною у формуванні суспільного і виховного ідеалу людини, який на ментальному рівні реалізувався через культ героїв, а на соціальному через систему соціального виховання.

2. Перші школи Стародавньої Греції виникали на основі культових релігійних общин (фіасів). Релігійні традиції греків стали вагомим чинником

формування традицій виховних і відобразилась у їх змісті, формах, методах і напрямках, особливо статевому і сексуальному.

3. Під впливом релігійного чинника такий метод виховання чоловічої молоді, як опікунство, що базувався на чуттєвих інтимних стосунках дорослого чоловіка і хлопчика, стало важливою політико-педагогічною традицією яка надала характерологічних рис усій системі соціального виховання стародавніх греків.

4. Релігійні традиції детермінували виникнення двох напрямів виховання жінок: перший – це домашнє виховання; другий – це виховання у спеціальних школах гетер. Власне сам гетеризм, як соціокультурне явище також виник під впливом релігійних звичаїв. Храми виконували педагогічну функцію навчально-виховних закладів для дівчаток у структурі інститутів старогрецького виховання. Школи гетер можна розглядати як перші навчально-виховні заклади для жінок в історії західноєвропейської цивілізації.

5. Поширення через систему виховання одностатевого чоловічого і жіночого кохання, спричинило появу у суспільстві такої соціальної патології як проституція у всіх її формах і проявах. Релігійна актуалізація статевого і сексуального виховання молоді обумовила включення публічного будинку у структуру виховних закладів: саме там завершувалось естетичне виховання юнаків.

6. Масштабність та неоднозначність впливу релігії, як чинника духовного і соціального життя суспільства, на формування і розвиток традицій виховання у Стародавній Греції, свідчить про необхідність його врахування і застосування у сучасній виховній системі, але лише при умові аналізу і диференціації характеру його виховних впливів.

Література

1. Блох Иоганн. История проституции / Иоганн Блох. // Издательство: Браск (отредактировано) Год: 1994 страниц : 311 Режим доступа:

<http://lib.rus.ec/b/111358/read>

2. Боннар Андре. Греческая цивилизация. Т. I. От Илиады до Парфенона / Андре Боннар / Пер. с франц. О. В. Волкова; Предисл. проф. В. И. Авдиева. — М. : Искусство, 1992 — 269 с.

3. Васянович Г.П. Ноологія особистості: Навчальний посібник для студентів і викладачів / Г.П. Васянович, В.Д. Онищенко. – Львів : „Сполом”, 2007. – 217 с.

4. Вачевський М. Християнська педагогіка у вихованні учнівської молоді. / М.Вачевський // Режим доступу: <http://dds.edu.ua/ua/articles/2/slovo/2010/692-christian-pedagogy-in-educating-students.html>

5. Вишневецький О.І. Теоретичні основи сучасної української педагогіки. Навчальний посібник / О.І. Вишневецький . – К. : Знання, 2008. – 566 с.

6. Кекош О.М. Таїнственість впливу молитви на виховання молоді у процесі навчання / О.М. Кекош // Молодь і ринок. – 2007. – №7 (30). – С. 140 – 145.

7. Кузьмин К.В. История социальной работы / К.В. Кузьмин, Б.А.Сутырин . – М. : Академический прект; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – с. 622

8. Ляпустин Б.С. Мифология и религия. Древняя Греция / Б.С. Ляпустин, И.Е.Суриков // Режим доступу : <http://lib.rus.ec/b/165245/read>

9. Очерк истории воспитания и обучения с древнейших времен до наших дней / Л.Н.Модзалевский Л.Н. – СПб.:Алтейя, 2000. – с.429

10. Огірко О. Християнська етика. Навчальний посібник. / О. Огірко.- Львів 2007. - с. 264

11. Смітюх Г.Є. Україна сакральна. учасна релігійна ситуація в Україні як дзеркало ідеологічного вакууму / Г.Є. Смітюх, В.В. Стрілецький // Режим доступу: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Publ/SacralUkraine/Religion.html>

12. Тхоржевська Т.Д. Православне виховання в історії педагогіки України. т. д. Тхоржевська / Монографія. - К. : Купріянова, 2005. – 411 с.

Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі

Українки: Збірник наукових праць. – Луцьк: Вежа 2012. - № 8. – С. 14 - 20.